

HEMIS JANA KYRGYZ TILDERINDEGI SÖZ JASOO ЫКМАЛАРЫНЫН
ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ
ОСОБЕННОСТИ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ В НЕМЕЦКОМ И КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ
THE FEATURES OF WORD FORMATIONS IN GERMAN AND KYRGYZ

Арапбаева Г.М. ЖАМУнун улук окутуучусу
gulsara1971@mail.ru тел:0778463530

Аннотация: Тилдин сөздүк курамы, дайыма өнүгүүдө жана өзгөрүүдө болуп туруусу мыйзамдуу көрүнүш. Тилдин функциялануусу бир сөздүн жоголуусу жана экинчи жаңы сөздүн пайда болуусу менен байланышта болот. Кыргыз жана немец тилинин сөз жасоо ыкмаларынын аналогиясынын өзүнө таандык мүнөздүү өзгөчөлүктөрү бар. Мындай спецификалык айырмачылыктар катары сөз жасоонун ыкмаларын айтууга болот. Сөз жасоо бар материалга негизденет жана анын продуктивдүү модели болуп саналат. Бирок мындай продуктивдүүлүк дайыма эле бирдей боло бербейт. Ошого байланыштуу менин илимий изилдөөмдөгү негизги максат немец жана кыргыз тилинде сөз жасоонун продуктивдүүлүгүнө токтолуу.

Аннотация: Словарный состав языка, представляя собой систему, пребывает в постоянном движении. Функционирование языка связано с исчезновением одних слов, с появлением новых, с изменением значения или стилистического статуса слов. Каждый из путей развития словарного состава немецкого языка имеет свои характерные особенности. Важнейшим способом обогащения словарного состава является словообразование. Слова создаются из имеющегося в языке материала и по его продуктивным моделям. Однако продуктивность способов словообразования не одинакова. Целью настоящего исследования является рассмотрение основных способов словообразования немецкого и кыргызского языка в аспекте их продуктивности.

Abstract: The vocabulary of the language, representing a system, is in constant motion. The functioning of the language is associated with the disappearance of some words, with the appearance of new ones, with a change in the meaning or stylistic status of words. Each of the ways of developing the vocabulary of the German language has its own characteristic features. The most important way to enrich the vocabulary is word formation. Words are created from the material available in the language and its productive models. However, the productivity of word formation methods is not the same. The purpose of this study is to consider the main ways of word formation of the German and Kyrgyz language in terms of their productivity.

Ачкыч сөздөр: сөз жасоо жолдору, продуктивдүүлүк, сөз жасоо, модель, татаал сөздөр, салыштыруу, ыкма.

Ключевые слова: способы словообразования, продуктивность, словообразование, модель, словосложение, аналогия, метод.

Key words: methods of word formation, productivity, word formation, model, compounding, analogy, method.

Азыркы геосаясий мейкиндикте адамзаттын бири-бири менен байланышы жакындашып, бири-бири менен пикир алышуусуна кеңири шарт түзүлүүдө. Демек, кыргыз тили менен катар эле башка тилдерди өздөштүрүүсү бүгүнкү мезгилдин зарылдыгы экендиги талашсыз реалдуулук. Демек, тил үйрөнүү үчүн, алгач сөз жасоо эрежелерин билүү зарыл.

Сөз жасоо - немис жана кыргыз тилиндеги сөзүктөрдүн жыйышынын негизги жолу. Немис тилинде сөз жасоонун негизги беш жолун, ал эми кыргыз тилинде сөз жасоонун төрт жолун сунуштайм.

Немис тилинде сөз жасоонун жолдору төмөнкүлөр:

1. Сөздүн уңгусун өзгөртпөй сөз жасоо ыкмасы ички деривация же болбосо этиштин уңгусунан аффиксиз сөз жасоо жолу;
2. Сөздүн лексика-грамматикалык классынан башка класска өтүү ыкмасы;

3. Сөздөрдү бириктирүү ыкмасы (татаал сөздөр);

4. Префиксация ыкмасы;

5. Суффиксация ыкмалары бар.

Ал эми кыргыз тилинде болсо сөз жасоонун негизги 4 ыкмасы кездешет, алар төмөнкүлөр:

1. Сөз жасоонунайкашуу (аналитикалык же синтаксистик) ыкмасы;

2. Лексика-семантикалык ыкмасы;

3. Сөз жасоонун морфологиялык ыкмасы;

4. Сөз жасоонун тыбыштык (фонетикалык) ыкмасы.

Сөз жасоо ыкмасы деп жаңы сөздүн пайда болуш өз жасоо тибин же методун айтабыз. Сөз жасоо типтерине сөздөрдү бириктирүү, аффиксация жана уңгунун өзгөрүшү кирет.

Сөз жасоо каражаттары немис жана кыргыз тилдеринде жаны сөздөрдү пайда кылган конкреттүү морфемалар болуп саналат. Алар сөздүн грамматикалык формасын түзүүчү грамматикалык аффикстер жана флексиялардай эле кызмат кылышат. Мисалы, немис тилиндеги *ver-*, *ent-*, *zer-* префикстери жана *-er*, *-ung*, *-heit*, *-lich*, *-ich* атооч суффикстери сөз жасоо каражаттарына кирсе, зат атоочтун көптүк түрүн жасоочу суффикстер. күчсүз этиштердин өткөн чагын аныктоочу суффикс *-te*, жөндөмө жана жак мүчөлөрү сөздүн грамматикалык маанисин өзгөртүүчү каражаттар болуп эсептелет. Ал кыргыз тилинде ар кандай куранды мүчөлөр негизге жалганып, андан соң уланды мүчөлөр уланат. Курандылар сөздүн тыбыштык турпатын гана эмес, лексикалык, маанисин да өзгөртөт. Кыргыз тилинде курандылар абдан көп, алар - бир атооч сөздөрдүн өзүнө тиешелүү болуп, өнүмдүү, өнүмсүз жана аз үнөмдүү болуп бөлүнүшөт.

Сөз жасоо эрежелери же мыйзамдары деп жаңы лексикалык бирдиктерди жасаган каражаттардын жана ыкмалардын колдонулушун жөнгө салуучу, иретке салуучу тилдик ыкмаларды айтабыз. Сөз жасоо каражаттарынын жана ыкмаларынын тилде өнүгүшү жана калыптанышы, аларды колдонуу мыйзамдары ошол тилдин өнүгүшүнүн грамматикалык жана сөз жасоочу түзүлүш мүнөзүн аныктаган ички мыйзамдары менен тыгыз байланышта.

Ошол байланышты кененирээк түшүнүү үчүн тил илими деген түшүнүккө кайрылып өтөбүз.

Тил илими адамзаттын сүйлөгөн тили жөнүндөгү илим катары, коомдук гуманитардык илимге таандык. Тил илиминин аспектилери *жалпы тил илими* окшош эмес, ар түрдүү группалардагы тилдерди салыштыруучу илим жана *тил илими* - белгилүү бир тил жөнүндөгү илим болуп бөлүнөт. Мына жеке тил илими синхрондук (мезгилдеш, бир мезгилде болуучу) жана синхрондук негизде окулушу мүмкүн. Синхрондук изилдөө тилдеги фактылардын бир эле убакта болгонун изилдесе, синхрондук изилдөө тилдеги фактыларды алардын өнүгүү этабында изилдөө. Мына ушул жалпы тил илимин изилдөөдө эки тил бири-бирине окшош келиши мүмкүн. Мындай окшоштуктар төмөнкү төрт себептен болушу мүмкүн:

1. Тилдердин тектештиги, алардын бирдей келип чыгышы генеалогиялык фактор);

2. Тилдердин бири-бирине болгон таасири, карым-катнаш негизинде окшоштуктардын келип чыгышы (ареалдык фактор);

3. Фонетикалык, семантикалык же грамматикалык түзүлүшүнүн окшоштуктары (типологиялык фактор);

4. Капысынан окшошуу, жөн гана окшоштук (мисалы *bad* англисинде да перс тилдеринде да жаман дегенди билдирет).

Түрдүү тилдердин грамматикалык түзүлүшүнүн типологиялык окшоштуктарына байкоо жүргүзүүнүн негизинде тилдин типологиялык (морфологиялык) классификациясы келип чыккан. Ал генеалогияда кийин XVIII кылымдын аягына XIX кылымдын башына туура келет.

Типологиялык тил илиминин негизги маселеси кандай аймакта жайгашканына карабастан, тилдердин түзүлүшүн (фонологиялык, орфологиялык, синтаксистик ж.б.) жактан изилденет. Мындай – изилдөөлөрдүн негизинде тилдердин типологиялык классификациясы дүйнө жүзүндөгү бардык тилдерди синтетикалык, аналитикалык, полисинтетикалык жана изоляциядагы тилдер деп төрт топко бөлүүгө болот. Мындай топтор тилдердин грамматикасын изилдөөдөн келип чыкканы талашсыз. Айрым лингвисттер мындай

салыштырууну морфологияга таянып жасашса, айрымдары синтаксиске таянып жасашкан. Ал эми А.А.Реформатскийдин ою боюнча, морфологияны да синтаксисти да бириктирген жол бул тилдердеги грамматикалык маанилердин колдонулуш ыкмалары болуп эсептелет.

Грамматикалык маанилер ар түрдүү материалдык каражаттар (ыкмалар менен берилет, алар суффикстер, приставкалар жана мүчөлөр бул каражатта негизги бир мүнөздөгү группаларга бирилет [2]. Дүйнөлүк бардык тилдерде грамматикалык каражаттарга аффиксация, тыбышгардын алмашуусу, кызматчы сөздөр (предлогдор, союздар, бөлүкчөлөр, артиклер, жардамчы этишпер) сүйлөмдөгү сөздөрдүн ирээти, басым, интонация, супплетивизм, редупликация кирет. Синтетикалык каражаттар сөздүн өзү менен бириккен грамматикалык каражаттар болсо, ал эми аналитикалык каражаттар сөздөн тышкара грамматикалык маанилер эсептелет [1.158, 263-6.].

Изилдөөлөрдүн негизинде немис тили синтетикалык тил, ал эми кыргыз тили аналитикалык тил катары аныкталат. Бирок көпчүлүк тилдерде грамматикалык маанилердин синтетикалык да аналитикалык да каражаттарын колдонуу ыкмалары кездешет. Грамматикалык маанилердин синтетикалык каражаттары аффиксация, тыбышгардын алмашуусу, басым, редупликация, сөздөрдүн биригүүсү, супплетивизм, конверсия (транспозиция) болуп эсептелсе, аналитикалык түзүлүштөгү тилдердин грамматикалык ыкмаларына кызматчы сөздөр, сүйлөмдөгү сөздөрдүн ирээти жана интонация кирет (1. 160, 174-б). салыштыруунун негизинде, немис тилинде дагы, кыргыз тилинде дагы грамматикалык маанилердин синтетикалык да, аналитикалык да каражаттарын табууга болот. Эки тилдин тең, сөз жасоо маселесинде жогорудагы каражаттар кодулганы көрүнүп турат. Мындай окшоштуктарга аффиксация, сөздөрдүн биригүүсү жана конверсия кирет. Мисалы, синтетикалык каражаттын сап аффиксациясын алалы. Немис тилинде аффиксация жолу өнүмдүү болуп эсептелсе[3], кыргыз тилинде ал сөз жасоонун морфологиялык жолу катары белгиленет.

Аффикстер сөз жасоочу (лексикалык) жана сөздүн формасын өзгөртүүчү грамматикалык болуп бөлүнөт. Флексиялар сөздүн формасын гана өзгөртүп, грамматикалык касиетке гана ээ болушат. Сөз жасоочу аффикстер жаңы сөздөрдү жасайт, анткени алар уңгуга кошулуп ага жаңы же өзгөчө лексикалык мааниге ээ болгон кандайдыр бир деңгээлде тагыраак маани берет. Мисалы немис тилиндеги *-chen* суффикси жана ага дал келген кыргызча *-ча* суффики сөз жасоочу суффикстердин катарына кирет. Анткени алар уңгуга уланып сөзгө өзгөчө кичирейтилген лексикалык маани берет. Мисалы: *das Haus (үй) - das Hauschen (үйчө)*. Зат атоочтон сын атоочту жасаган немис тилиндеги *-ig* жана ага дал келген кыргыз тилиндеги *-луу* (варианттары менен) суффикстери да буга мисал боло алышат: *der Berg (moo) - bergig (тоолуу)*.

Сөз жасоочу префикстерге мисал катары немис тилиндеги *ur-* жана *be-* префикстерин атоого болот. Алардын жардамы менен жаңы лексикалык мааниге ээ болгон сөздөр жасалат. Мисалы: *uralt (байыркы) - уңгусу alt (эски) bekommen (алуу) - уңгусу kommen (келүү)*.

Кыргыз тилинде аз да болсо уңгунун алдында турган аффикстер бар. Мисалы: *бейтаалай, наинсап, натуура, бейтааныш, бейбаиш*.

Мындай типтеги сөздөр кыргыз тилине фарсы тилинин таасири менен кошкон. Бирок алардын көпчүлүгү тилибизде эзелтен бери колдонулуп кележатакандыктан ар бир адам элемындай сөздөрдүн фарсы тилдеринен өздөштүрүлгөндүгүн баамдай албайт. Ошого карабастан мындай сөздөрдү уңгу жана мүчөгө ажыратуу кыйын эмес: *на+туура, на+ынсап, бей+таалай*.

Бей- тааныш. бей+баиш. Ушул жерден баса белгилей кетчү нерсе мына ушул грамматикалык маанилерин гана өзгөртө алат, анткени алар уңгуга жаңы лексикалык маани бере алышпайт. Мисалы, немис тилиндеги *-e, -eg, -en* жана ага эквиваленттуу кыргызча *-лар* (варианттары менен) суффикси зат атоочтун көптүк түрүн жасоого кызмат кылышат. Мисалы: *die Berge - тоолор, die Bucher — китептер, die Strafen - көчөлөр.*

Бул суффикстер жаңы сөздү жасабастан анын көптүктүрүн гана өзгөрткөн грамматикага тийишгүү. Демек, булар сөздүн формасын түзүүчү гана суффикстер. Ушундай эле мисалга немис тилиндеги өткөн чакты билдирген *-te* жана ага дал келген кыргыз тилинин *-ды*

(варианттары менен) суффикстери дал келет. Булар кыймыл-аракеттин өткөн чакта болгонун билдирип, жаңы маанидеги сөздөрдү жасай алышпайт. Мисалы, *ich sagte - мен айттым*. Genitivдин–*es* флексиясы жана илик жөндөмөсүнүн *-нын* (варианттары менен) мүчөсү да нерсенин бирөөгө тийишпүү экенин гана баса белгилегени болбосо, алар уңгуга жаңы маани бербейт. Мисалы, *der Vater meines Freundes - менин досумдун атасы*. Даты бир мисал катары немис тилиндеги Partizip II (чакчыл тткен чак) тузген жападан жалгыз, сөздүн формасын өзгөртүүчү *ge*-префиксин да айтсак болот. Мисалы: *gemacht* уңгусу *machen - жасоо*. Кыргыз тилинде префикс болбогондуктан жогоруда аталган префикс кыргыз тилинде өзүнүн эквивалентин таба албайт.

Сөз жасоочу бардык суффикстер жана префикстер уңгу сөздүн жаңы лексикалык маанисин түзөт. Мисалы: *unmenschlich — адамгерчиликсиз*. Бирок башка жагынан алып караганда грамматикалык мааниге ээ уңгулар да кем эмес. Мисалы, уңгуга форма өзгөртүүчү – *te* суффикси кошулганда имперфекттин уңгусу жасалат: *ich machte - мен жасадым*. Ал эми форма өзгөртүүчү –*er* суффикси уңгуга уланып зат атоочтордун көптүк түрүн жасайт, *die Bücher-* китептер.

Бир эле аффикс сөзгө жараша сөз жасоочу да, форма өзгөртүүчү да боло алат. Ошол эле учурда бир эле морфема түрдүү сөздөрдө суффикс да, префикс да, флексия да болгон учурлар кездешет. Ошентип немис тилиндеги сөз жасоо бирдиктеринин айрым бир группадагы морфемаларынын омонимдешүүсүн жана алардын кыргыз тилиндеги эквиваленттери бар экенин байкоого болот. Буга *-e, -es, -(e)n*. мисал боло алат. Мисалы морфема *-e*гтомонкукасиеттергеээ:

1. ал сөз жасоочу аффикс боло алат, мисалы, *der Schriftsteller - жазуучу*, бул учурда эки тилдин тең суффикстери бири-бирине дал келет: *-es = -чу*.
2. ал сөз жасоочу префикс боло алат, мисалы, *erzählen - айтып берүү*; бул учурда *-er* кыргыз тилинде өзүнүн эквиваленттен таба албайт.
3. зат атоочтун көптүк түрүн жасоочу форма өзгөртүүчү суффикс боло алат, мисалы, *die Lieder - ырлар*, жекелик түрү *das Lied – ыр, -er* бул жерде *-лар* мүчөсүнө дал келет.
4. салыштырма сын атоочтордун форма өзгөртүүчү суффикси боло алат, мисалы, *langer — узунураак, lang - узун. -er* бул жерде *-раак* эквивалентин таба алат.
5. сын атоочтордун флексиясы боло алат, мисалы, *großer Tag - улуу (чоң) күн*. Кыргыз тилинде сын атоочтор жөндөлбөйт, ошондуктан *-er* кыргыз тилинде өзүнө эквивалент таба албайт.

1. *-e* морфемасы: сөз жасоочу суффикс боло алат, мисалы, *die Kalte — суук'*, кыргыз тилинде форма өзгөртүүчү суффикс боло алат, мисалы, *die Tische - столдор'*,

2. *-e* суффикси кыргыз тилинин *-лар* мүчөсүнө дал келет.

3. ал флексия да боло алат:

- а) этиштерде, мисалы, *ich schreibe — мен жазып жатамын: -e* бул жерде *-мын* жак аффиксине дал келет;
- б) сын атоочтордо, мисалы: *der große Tag - улуу күн'*, бул жерде *-e* езунун эквиваленттен таба албайт.
- в) зататоочтордо, мисалы, *dem Freunde- доско*; бул жерде *-e* суффиксине *-га* барыш жөндөмө мүчөсүнө дал келет.

Ал эми *-en* морфемасы:

1. сөз жасоочу суффикс боло алат, мисалы, *golden - алтын'*, *-en* бул учурда кыргыз тилинен эквивалент таба албайт.
2. зат атоочтордун көптүк түрүнүн форма өзгөртүүчү суффикси боло алат, мисалы, *die Türen - эшиктер*, бул жерде *-en* суффикси *-тер* мүчөсүнө толук дал келет.
3. этиштин жеке мүчөсү боло алат, мисалы, *wir lesen - биз окуп жатабыз'*, бул жерде *-en* суффикси *-быз* мүчөсүнө дал келет.

Кыргыз тилинде аффикстердин омонимдешүүсү чанда болсо да кездешет. Мисалы, *-ды* морфемасы өткөн чактын форма өзгөртүүчү аффикси, мисалы: *ал жазды – erschrieb* жана табыш жөндөмөсүнүн аффикси болуп эсептелинет, мисалы. *Журналды окуу – eine Zeitschriftlesen*.

Кыргыз тилинин көпчүлүк мүчөлөрү бир тараптуу, башкача айтканда, ар бир мүчө белгилүү бир гана маанини берет. Мисалы форма өзгөртүүчү *-лар* мүчөсү зат атоочтордун көптүк түрүн жасоодо гана колдонулат, демек немис тилиндеги эквивалентиненушунусу менен айрымаланат турат. Ушундай эле мүнөзгө ээ болгон башка аффикстер да кездешет, мисалы, *-мын* же *-сың* ж.б. ошондой эле эки тилде тең морфемалардын бир маанини паралелдүү түшүндүргөн учурлары да кездешет. Буга мисал болуп немис тилиндеги илик жөндөмөсүнүн *~(e)s* мүчөсү жана кыргыз тилинин *-нын* мүчөсү айтылат. Анткени экөөнүн тең аткарган функциялары бирдей, экөө тең нерсенин бир нерсеге тиешелүү экендигин баяндайт, мисалы, *das Fenster des Hauses – үйдүн терезеси* дегенди билдирет. Демек немец жана кыргыз тилиндеги сөз жасоо ыкмаларын колдонуу менен сүйлөөнү байытууга, грамматикалык билимди жогорулатууга жана тилди тез өздөшпүрүүгө болот.

Колдонулган адабияттар:

1. А.А. Реформатский Введение в языковедение М.1996, 275 стр.
2. [2. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>].
3. Фортунатов Ф.Ф. Избранные труды – М.:Учпедгиз, 1957.